

23. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.). – Ф. 227. – Оп. 1, Т. 1. – Спр. 6. – 683 арк.
24. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. XXVI. – № 19248.
25. Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської обл.). – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 436, 126 арк.
26. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 19. – 198 арк.
27. Урланис Б. Ц. История военных потерь. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил Европейских стран в войнах XVIII–XX вв.: (историко-статистическое исследование) / Б. Ц. Урланис. – СПб. : Полигон; М. : АСТ, 1999. – 558 с.
28. Миронов Б.Н. Антропометрический подход к изучению благосостояния населения России в XVIII веке / Б. Н. Миронов // Отечественная история. – 2004. – № 6. – С. 17-31.
29. РДА СПб. – Ф. 1286. – Оп. 1. – Спр. 274. – 54 арк.
30. РДА СПб. – Ф. 1341. – Оп. 9. – Спр. 3286. – 38 арк.
31. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. XXXI. – № 24090.
32. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. XXXI. – № 24369.
33. Держархів Житомирської обл. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 784. – 28 арк.
34. Держархів Житомирської обл. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 818. – 52 арк.

This article describes the place of recrution in the system of citizen's obligation in Right-bank Ukraine.

Key words: *Right-bank Ukraine, state obligation, recrution, inhabitants, which are a tax.*

Отримано: 11.03.2010

УДК 94(477)«16».316.344.42(092)

В. В. Степанков

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ГЕТЬМАНЩИНИ У РОКИ РЕВОЛЮЦІЇ (1648–1676 pp.): ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ

У статті робиться спроба порушити проблему стану «зрілості» політичної еліти козацької України у період національної революції.

Ключові слова: *козацька старшина, політична еліта, Гетьманщина, керуюча меншість.*

З кінця XX ст. в українській історіографії окреслилася тенденція зростання уваги до вивчення окремих аспектів еліти козацької України (праці В. Газіна, В. Горобця, В. Кривошеї, Н. Савчук, П. Саса, О. Струкевича, Т. Чухліба й інших авторів). Але проблема процесу становлення політичної еліти залишається по-суті поза сферою наукового пошуку дослідників, внаслідок чого чимало її питань продовжує залишатися невивченим. Їх наявність й зумовлює актуальність досліджуваної нами теми. Мета творчого пошуку полягає у виясненні причин непослідовності дій козацької старшини у ході боротьби за незалежність, її спроможності виконувати функції політичної еліти.

Відомо: формування політичної еліти є надзвичайно важливим, тривалим і певною мірою суперечливим процесом. Історія продемонструвала яскраві приклади того факту, що з появою держави, політична еліта автоматично не народжується разом з нею, навіть при наявності осіб, які займаються або пробують займатися державницькою діяльністю. Дуже часто на керівні посади потрапляють зовсім випадкові люди, дії, вчинки, здібності яких не дають підстав зараховувати їх до «краших» персон суспільства тобто до «еліти». Як справедливо зауважує Г. Ашин, «суспільство ніколи не відчуває нестачі в бажаючих зайняти елітні позиції. Це стимулюється високим статусом керуючої діяльності, престижем, можливістю отримати ряд привілеїв в тому

числі матеріальних. Інша справа, настільки кваліфікованими являються «новобранці» на елітних позиціях, які їх моральні і трудові якості» [2, с. 85]. Але, як на нашу думку, кваліфікація також появляється не відразу ж, а поступово. Тому цілком закономірними, вочевидь, були помики стратегічного характеру, що їх допускала козацька старшина в ході розбудови державного організму.

В працях сучасних вчених-політологів все більше набирає поширення міркування про неможливість негайної появи еліти, особливо в кризові періоди історії. Так, Ю. Левада запевняє, «... що далеко не вся група носіїв унікального ресурсу (влади, культури) може виконувати функції еліти в суворому значенні слова»; «не всяка керуюча чи підтримувана «верхівка» суспільства, особливо в період швидких змін, може називатися елітою». До ознак еліти вчений відносить крім згаданих – влади й культурного потенціалу – наявність традиційного досвіду, а також її здатність «відновлювати» свої ресурси з покоління в покоління» [8, с. 12]. При чому її формування і становлення повинні відбуватися в спокійних умовах державного будівництва. А оскільки козацька Україна у середині й другій половині XVII ст. весь час перебувала об'єктом агресивних втручань з боку своїх сусідів (Речі Посполитої, Кримського ханства, Османської імперії, Московської держави), то вести мову про будь-який розвиток та перетворення керуючої меншості (козацької старшини) на справжню, зцементовану, сильну політичну еліту, на жаль, не доводиться.

Чимало дослідників взагалі вагаються в доцільності вживання терміну «еліта» в кризові періоди розвитку країни. Так, М. Шульга звертає увагу на ту обставину, що перебування в точці бифуркації (точка кризи), в якій відсутня структура, взагалі не дозволяє вдаватися до використання терміну «еліта», бо «еліта – це квінтесенція структури». Тому пропонує замінити це поняття на «лідер», або яке-небудь інше [6, с. 205]. Його думку підтримала Л. Бевзенко, зазначаючи, що «варто використовувати термін «протоеліти», який позначає утворення або групи, що претендують на те, щоб згодом стати елітою». Однак, як далі наголошує автор, «Далеко не жодна протоеліта стане у наступний період елітою» [6, с. 205]. Наведена точка зору підтримується О. Тулинською, яка категорично наполягає на необхідності чіткої фіксації розмежувань «... поняття еліти та протоеліти. Протоеліта – це угруповання, яке претендує на елітність, але не обов'язково стає у певний період життя суспільства справжньою елітою» [6, с. 208]. В такому руслі роздумів висловлює свої міркування про «еліту» й А. Шкляр, стверджуючи, що «... для нестабільного суспільства термін «еліта» не дуже прийнятний...». На його переконання, «...еліта – це категорія, яка працює для випадку стабільного соціуму» [6, с. 221].

Дані застереження політологів слід враховувати при вивченні такої складної проблеми, як з'ясування процесу становлення політичної еліти козацької України. Візьмемо, наприклад, початковий етап Національної революції. П. Сас наводить слова брацлавського воеводи А. Кисіля, який з обуренням розповідав про наступні політичні настрої повстанців: «Ті хлопці за ніщо мають маєстат Республіки, бо вони кажуть: «А що таке Річ Посполита? І ми також Річ Посполита! Але король, то для нас володар!» [9, с. 175]. Як бачимо, для них головним суб'єктом політичної влади залишався польський король, а не український гетьман. Це означало «слабкість» козацької старшини, як виконавця ролі політичної еліти держави, що формувалася у 1648 р. Цей приклад засвідчує також квольсть національної ідеї. У зв'язку з чим постає питання: чи сама боротьба влітку 1648 р. велася старшиною за створення незалежної держави? Вочевидь, ні! Йшлося швидше всього про одержання автономії й захист станових інтересів [11, с. 245-246]. Як за-

свідчують праці сучасних українських істориків українська шляхта, котра, покозачуючись, поповнювала лави старшини, хоча усвідомлювала до 1648 р. свою культурно-історичну окремішність і політичну суб'єктність, але вбачала своє місце в межах єдиної політичної системи Речі Посполитої [12, с. 127], а не поза нею. Приблизно на таких позиціях перебувала основна маса козацтва, включаючи старшину.

Тому відразу ж у 1648 р. і покозаченій шляхті, включаючи Б. Хмельницького, й власне козацькій старшині практично неможливо було ніби за помахом чарівної палички перетворитися у політичну еліту Української держави, темпи становлення якої обганяли швидкість трансформації старшини в еліту. Ця особливість політичного розвитку козацької України безперечно утруднювала боротьбу за незалежність. Адже старшина начебто перебувала в стані постійної політичної роздвоєності. Приходилося вибирати: або Україна, або Річ Посполита, але ж і перша й друга була для багатьох з них Батьківщиною. І ці політичні орієнтації й почуття любові до Вітчизни були настільки тісно переплетені, що розірвати цей вузол, обравши з них ту чи іншу, було вкрай важко, незважаючи на те, що в першій половині 1649 р. Б. Хмельницький сформував основні положення української державної ідеї [11, с. 246-249]. Проте доводиться визнати, що вона не стала й, мабуть, за короткий термін і не могла стати серцевиною політичної свідомості більшості старшини, котра сприймала лише окремі її положення (наприклад необхідність збереження утвореної держави, відсуваючи при цьому на задній план обсяг її суверенності). Така позиція негативно позначилася на її кроках після здобутої перемоги під Батогом, на ході військової кампанії травня – червня 1653 р. чи на переговорах у Переяславі у січні 1654 р.

Не просто збагнути також, чому українська сторона після невдавної переможної битви під Конотопом так легко знехтувала необхідністю захисту інтересів козацької України? Чому не налягала на реалізацію Жердівських пунктів, що істотно зміцнювали державний суверенітет козацької України? Подібна ситуація мала місце і з підписанням Гадяцької угоди 1658 р. (пригадаймо знаменитий вислів П. Тетері: «Покірне телятко дві матки сосе» [1, с. 365]), що мала негативні наслідки для внутрішньополітичного становища. Її статті у сеймовій редакції 1659 р. викликали однозначно негативну реакцію з боку українського населення. Хіба цього не могли передбачити І. Виговський та його соратники? Восени 1660 р. українці, маючи нагоду домогтися зміцнення суверенітету держави у ході Чуднівської кампанії, знову схилилися до узвали рішення про... відновлення Гадяцьких статей (тепер під назвою Чуднівських), але вже без статті про утворення Руського князівства. Відомо також, що намагання І. Брюховецького «сподобатись» Москві дійшло до такого рівня, що він ладен був пожертвувати політичними інтересами Гетьманщини. Похід П. Тетері на Лівобережну Україну 1664–1665 рр. також виглядає сумнівним з точки зору обстоювання національних інтересів України, оскільки розправи польських жовнірів з непокірним населенням тільки посилювали ненависть до Польщі з його боку (а також до тих, хто орієнтувався на неї). Таких прикладів можна наводити десятки. Приклади, які промовляють про надзвичайно важку трансформацію політичних поглядів української старшини, що була вихована на політичній культурі Речі Посполитої, у напрямі до усвідомлення чи не основного завдання, що лягло на їхні плечі – утворення власної незалежної держави. Усвідомлюючи свої стратегічні помилки (яких справжня політична еліта не могла допустити), І. Виговський, П. Тетеря, І. Брюховецький, Д. Многогрішний та багато інших менш відомих постатей покладуть своє життя на оltар все-таки

Вітчизни-України, залишивши після своєї політичної діяльності тяжкі наслідки і неоднозначні оцінки в історії.

Незрілість «політичної еліти» Гетьманщини рельєфно проглядається і в її невмінні у важкій ситуації знайти порозуміння між собою, відшукати спільну платформу, щоб спільними зусиллями досягнути стабілізації в країні. Дуже яскраво це видно на прикладі взаємовідносин переяславського полковника (наказного гетьмана) Я. Сомка та гетьмана Ю. Хмельницького, які, що цікаво, належали до т. зв. «клану Хмельницького». Як свідчать праці В. Горобця й В. Газіна, всі спроби порозумітися між собою (між дядьком і племінником) зазнали невдачі [4, с. 51; 5, с. 372]. Не в останню чергу через надмірні амбіції переяславського полковника, який замість того аби посприяти військам Ю. Хмельницького оволодіти Лівобережжям, форпостом якого було місто Переяслав (і таким чином не допустити фактичного розмежування козацької України на дві частини) разом з російськими підрозділами чинив їм затяжний опір, цим самим поглиблюючи територіальний розкол Гетьманщини. Державницьке мислення Я. Сомка явно поступало невгамовному бажанню «сподобатися» московському царю, аби отримати з рук останнього гетьманську булаву.

І в той же час ми бачимо цілком виважені міркування і практичні кроки того ж таки Я. Сомка державницького змісту, як в політичній так і в економічній сфері. Так, він, не питаючи дозволу царя, в квітні 1662 р. в Козельці з вірною козацькою старшиною провів вибори гетьмана «під час яких ним і стає». «Новоявлений гетьман» докладав чимало зусиль, щоб зміцнити політичну самостійність Гетьманщини, обмежити негативний вплив російської присутності й деструктивних сил, котрі орієнтувалися на Москву, робив спроби зміцнити дисципліну в середовищі старшини та їхню відповідальність перед гетьманською владою (зобов'язав її в письмовій формі виконувати лише його розпорядження) й витиснути з міст Лівобережної України московські гарнізони і т. д. Намагаючись захистити економічні права Гетьманщини, рішуче виступав за вилучення з обігу знецінених російських мідних грошей, які шкодили господарському розвитку краю [5, с. 363].

Отже, як бачимо, в Я. Сомка були наміри й дії, які б могли його зарахувати до складу «політичної еліти» Гетьманщини. Але, як це парадоксально, саме його небажання визнати владу Ю. Хмельницького, більше того, його рішуча протидія намірам гетьмана возз'єднати козацьку Україну об'єктивно сприяла лише утворенню російської влади. Зайве пояснювати, що впертий спротив українським військам Ю. Хмельницького Я. Сомко міг чинити тільки при найактивнішій допомозі знову ж таки... російських військ.

За такою ж схемою розвивалася політична діяльність Д. Многогрішного, котрого посада наказного гетьмана не задовольняла. А тому заради підвищення свого політичного статусу він вирішив «вислужитися» перед Москвою і стати гетьманом, якщо не цілої козацької України, яку, докладаючи титанічних зусиль в 1668 р. все ж таки зумів об'єднати в єдине ціле П. Дорошенко, то хоча б її лівобережної частини. Можна, звичайно посягати на слова Д. Многогрішного про те, що в нього не вистачало війська, щоб відбити російський наступ, можна також відшукати аргументи на користь думки, що підписані ним Глухівські статті 1669 р. були кроком вперед у порівнянні з Московськими статтями 1665 р., укладені І. Брюховецьким, але катастрофічні наслідки розколу козацької України через політичну недалекоглядність чи недолугість «вчорашнього» наказного гетьмана також очевидні. Навряд чи можна погодитися з обережно висловленим припущенням Т. Чухліба, що «... Дорошенко дозволив своєму ставленнику стати підданим царя», аби

в такий спосіб скасувати «... положення аж занадто колабораційного Московського договору 1665 р.» і цим самим надати лівобережній частині України статусу державної автономії [13, с. 24]. Адже він замість того, щоб сприяти намірам П. Дорошенка спільними зусиллями виступити проти ворога, почав прохати допомоги в російського уряду, щоб відбити... наступ правобережного гетьмана [3, с. 338].

Іншими словами, для Д. Многогрішного ворогами були не російські підрозділи, а українські полки П. Дорошенка. Схоже на те, що в погоні за булавою наказний гетьман не усвідомлював чи не хотів усвідомлювати фатальних наслідків своїх дій для політичного майбутнього козацької України. Тому зараховувати Д. Многогрішного і тих, хто його підтримував, до «політичної еліти» козацької України, на наш погляд, вочевидь, буде не зовсім тактовно. Якщо політична діяльність певного кола осіб не приносить користі для національних інтересів держави, та більше того, вона лише шкодить (при чому найважчим чином), то в такому разі, які є підстави називати їх «кращими» тобто «елітою». Якщо вчинки «кращих» послаблюють державницькі інститути власної країни, посилюючи вплив чужоземних державних структур, то кого тут відносини до «гірших»?

Приблизно у такій площині діяв і наступник лівобережного гетьмана І. Самойлович, котрий хоч і плакав надії домогтися возз'єднання всіх українських земель під одним регіментом, але не у статусі незалежної держави, а лише автономної частини Московської держави. Не слід забувати і того, як на допомогу її правителям він реалізував безпрецедентну акцію по виселенню мирного населення з Правобережної частини до Лівобережної. А «передача» Київської митрополії під владу Московського патріарха ставить під сумнів характеристику Г. Сергієнком гетьмана, як «державного діяча і мислителя» [10, с. 356]. Тут доречно порівняти розуміння ролі та місця релігійного чинника у розбудові держави І. Самойловича та П. Дорошенка. Адже, як доводять праці сучасних українських вчених, «українська церква XVII–XVIII ст. була свого роду політично чинним фактором», вносячи стабільність у суспільне життя на українській території [7, с. 46]. Варто підкреслити ту обставину, що «церква як соціальний інститут відіграла значну роль в національному самовиявленні українства» [7, с. 46]. І якщо П. Дорошенко плакав надію на утворення Київського Патріархату, що безперечно сприяло б зміцненню Гетьманщини, то його опонент, намагаючись посилити особисту владу, пішов на підпорядкування Київської митрополії Москві, яку вважав найкращим гарантом збереження автономії України. Наслідки цього непередуманого кроку відчуються досі. Адже російська влада досить швидко перетворила Українську Церкву на інструмент для розмивання, а в кінцевому рахунку й повної ліквідації української ідентичності, що суттєво гальмувало державотворчі процеси в українському суспільстві. І. Самойлович не усвідомлював також необхідності об'єднати військові-політичні зусилля з П. Дорошенком, аби разом домогтися возз'єднання козацької України й спільно протистояти зовнішнім ворогам.

Отже, огляд державної діяльності керманічів Гетьманщини свідчить про недостатньо глибокий рівень політичної самосвідомості більшості з них. Подібне можна сказати й про переважну частину старшини. У зв'язку з чим, як нам видається, потребують уточнення поширена у сучасній історіографії характеристика «владної верхівки» України як «політичної еліти». Схильні вважати, що до неї можна віднести лише тих із них, котрі своєю діяльністю сприяли становленню держави й утворенню її самостійності. Ефективність політичного управління повинно слугувати головним критерієм для означення наявності політичної еліти, а не широкі повноваження чи концентрація

матеріальних ресурсів (не кажучи вже про автоматичне входження до вищої владної ієрархії навіть в тому випадку, коли він супроводжувався інтелектуальними, моральними чи волевовими чинниками).

В силу сказаного може скластися думка, що доречніше було б замінити вище згадане поняття на якесь інше – нейтральне визначення без ціннісного забарвлення, наприклад: «керуюча меншість», «владна верхівка», «політичний клас» чи «політичний прошарок». Тим паче, що козацька старшина в процесі своєї діяльності наробила чимало стратегічних помилок, а її рішення часто несли загрозу для своєї ж держави. І на перший погляд є усі підстави вважати, що саме такі характеристики мають більш вагомий сенс для використання і тому слід погодитися з тими, хто пропонує відмовитися від вживання терміну «політична еліта» в період державної нестабільності, що безперечно мало місце у роки революції. Проте дана проблема є значно складнішою. Схилиємося до думки, що в процесі розбудови держави водночас відбувалося і становлення політичної еліти, яка, зрозуміло, не могла у надзвичайно складних політичних і геополітичних умовах викристалізуватися з представників різних прошарків за кілька десятків років. Переважна більшість козацької старшини й покозаченої шляхти, окремі представники міщан і духовенства переживали лише перший (початковий) етап своєї трансформації у політичну еліту. А відтак знаходилися або у статусі протоеліти, або у перехідному становищі еволюції від протоеліти до еліти. І тільки незначна їх частина (Б. Хмельницький, І. Виговський, Д. Нечай, І. Богун, С. М. Кричевський, П. Дорошенко, Й. Тукальський й ін.) спромоглися піднятися у роки революції до рівня політичної еліти.

Список використаних джерел:

1. Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza*. – Poznań, 1840. – 387 s.
2. Ашин Г. К. Формы рекрутирования политических элит / Г. К. Ашин // *Общественные науки и современность*. – 1998. – № 3. – С. 85-96.
3. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний / Володимир Борисенко // *Володарі гетьманської бурави: Історичні портрети* / [авт. передмови В. А. Смолій]. – К.: Варта, 1994. – С. 331-345.
4. Газін В. В. Яким Сомко: на шляху до гетьманської бурави (політичний портрет діяча періоду руїни Української козацької держави) / В. В. Газін // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. – Вип. 1. – С. 44-54.
5. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою 1654–1655 / Віктор Горобець. – К., 2001. – 533 с.
6. Еліта та соціальна зміна: матеріали «круглого столу» // *Філософська і соціальна думка*. – 1996. – № 5-6. – С. 201-251.
7. Колодний А. М. Християнські засади національної культури / А. М. Колодний // *Історія української культури у п'яти томах*. – Т. 3. – *Українська культура другої половини XVII–XVIII століття*. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 43-66.
8. Левада Ю. Возвращаясь к проблеме социальной элиты / Юрий Левада // *Экономические и социальные перемены: Мониторинг общественного мнения*. – 1998. – № 1(33). – 18 с.
9. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас. – К.: Либідь, 1998. – 295 с.
10. Сергієнко Г. Іван Самойлович / Григорій Сергієнко // *Володарі гетьманської бурави: Історичні портрети* / [авт. передмови В. А. Смолій]. – К.: Варта, 1994. – С. 347-383.
11. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / Валерій Смолій, Валерій Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
12. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання) / Олексій Струкевич. – К.: Інститут історії України, 2002. – 533 с.

13. Чухліб Т. Петро Дорошенко / Тарас Чухліб. – К.: Тов. «Атлант ЮЕмС», 2007. – 63 с.

An attempt to violate the problem the state of «maturity» of political elite of cossack Ukraine in a period national revolution is done in the article.

Key words: *cossack petty officer, political elite, Get'manschina, managing minority.*

Отримано: 20.09.2010

УДК 94(477)«1648/1676»:338.2

В. С. Степанков

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЙОГО НАСТУПНИКІВ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1648–1676 рр.)

У статті вперше в історіографії робиться спроба з'ясувати спільне і відмінне у діяльності володарів гетьманської булави у сфері економічного життя Гетьманщини.

Ключові слова: *козацька Україна, гетьман, економічна політика, сільське господарство, промисли, ремесло, цехи, місто, село, торгівля.*

Порушена у статті проблема є вельми актуальною, бо, по-перше, її з'ясування дозволить відтворити цілісну картину економічної політики уряду козацької України у роки революції, а, по-друге, вона не знайшла належного висвітлення в історіографії. У працях В. Борисенка, В. Веселаго, В. Голобуцького, І. Крип'якевича, В. Романовського й ін. авторів досліджено лише її окремі аспекти (переважно заходи в економічній сфері Б. Хмельницького), а відтак продовжує залишатися немало дискусійних, а то зовсім не вивчених питань. Торкнуся головніших із них.

Революційний вибух влітку 1648 р., який супроводжувався інтенсивним процесом формування державних інституцій, включив до порядку денного проблеми, що вимагали від Б. Хмельницького свого розв'язання, зокрема, які належали до економічної сфери. І до кінця року пунктирно окреслилися контури економічної політики, очолюваного ним уряду. Насамперед відзначимо, що гетьман намагався запобігти руйнації міст і містечок як осередків ремесел, промислів і торгівлі, а відтак суворо забороняв полковникам «свавілля чинити, міста палити й руйнувати». Окремі з них (Меджибіж, Львів й ін.) брав під свій захист, визнавав за ними право на самоврядування [9, арк. 196, 270; 11, арк. 121 зв., 126 зв.; 23, с. 67, 654; 25, с. 181; 36, с. 32]. Направду, старшини пильнували, щоб містам, які визнавали владу Війська Запорозького, не завдавалося «найменшої кривди» [39, с. 73-74]. Водночас проводився курс на охорону життя, майна й власності різних груп населення на визволених теренах (інше питання, що, всупереч йому, повстанці вдавалися до погромів і вчиняли вбивства євреїв, католицького духовенства, католиків і православних, котрі підтримували польську владу). Так, починаючи з червня, став на захист майна і землеволодіння православної Церкви, вбачаючи у ній духовну опору українського (руського) суспільства, деяких магнатів і шляхтичів, а також інтересів торгівців і купців [23, с. 54-55, 61, 63, 88, 196, 654; 25, с. 184].

До весни 1649 р. гетьман вважав прийнятним збереження економічних підвалин дореволюційної моделі господарювання на селі, включаючи фільваркове господарство. Тому, уклавши у кінці листопада 1648 р. Замостянське перемир'я з Річчю Посполитою, дозволив шляхті повертатися до маєтків. Однак, враховуючи масштаби спротиву населення, заборонив їй у кінці лютого приїжджати до володінь на тере-